

Spiritual Factors and Interventions Preventing the Progress of Couples in the Stages of Divorce According to Islamic Sources

Mahdi Abbasi*

Ali Makhdumi**

Abstract

The present research was conducted in order to discover the factors and spiritual interventions that prevent the progress of couples in the stages of divorce, based on Islamic sources. The method of this research consisted of a qualitative method that was implemented in three stages. Linguistic semantics method was used in order to discover spiritual factors and interventions, and to obtain spiritual factors and interventions from Islamic sources, content analysis method and rules of fiqh principles were used. The findings of the research showed that there are three models of "Humility-Kindness", "Gratitude-Patience" and "Foresight-Hope" centered on faith and connection with God in six stages of "weakness of functions", "emergence of confusion", "confusion", "Dissociation", "divorce-return" and "separation-return" are effective preventive spiritual factors and interventions. In the initial stages, the first model was mostly used, and in the future, due to the evolution of divorce and the difficulty of communication between couples, the second and third models play a more proactive role.

Keywords: spiritual factors, spiritual interventions, divorce evolution, Islamic sources.

* Assistant Professor, Islamic Psychology, Islamic Ethics and Psychology Research Institute, Qur'an and Hadith Research Institute, Qom, Iran (corresponding author), ym.abbasi@gmail.com.

** Ph.D. student, education and training, Research institute of Hawzah & University, Qom, Iran, Ali.Makhduomi@Rihu.ac.ir.

عوامل و مداخلات معنوی پیش‌گیرنده از پیشرفت زوجین در مراحل تحول طلاق براساس منابع اسلامی

مهدی عباسی*

علی مخدومی**

چکیده

پژوهش حاضر به منظور کشف عوامل و مداخلات معنوی پیش‌گیرنده از پیشرفت زوجین در مراحل تحول طلاق براساس منابع اسلامی انجام شد. روش این پژوهش متشکل از روش کیفی بود که در سه مرحله اجرا شد. به منظور کشف عوامل و مداخلات معنوی پیش‌گیرنده از روش معناشناسی زبانی به کار گرفته شد و برای دستیابی عوامل و مداخلات معنوی از منابع اسلامی از روش تحلیل محتوا و قواعد اصول فقه استفاده گردید. یافته‌های پژوهش نشان داد سه مدل «فروتنی-احسان»، «قدردانی-صبر» و «دوران‌دیشی-امیدواری» با محوریت ایمان و ارتباط با خدا در شش مرحله «ضعف کارکردها»، «بروز آسفتگی»، «آسفتگی»، «گسستگی»، «طلاق-بازگشت» و «جدایی‌سازی-بازگشت» به عنوان عوامل و مداخلات معنوی پیش‌گیرنده اثرگذار است. در مراحل ابتدایی بیشتر از مدل اول استفاده شد و در ادامه با توجه به روند تحول طلاق و سختی ارتباط زوجین بیشتر، مدل‌های دوم و سوم بیشتر نقش پیش‌گیرنده را ایفا می‌کنند.

واژگان کلیدی: عوامل معنوی، مداخلات معنوی، تحول طلاق، منابع اسلامی.

* استادیار، روان‌شناسی اسلامی، پژوهشکده اخلاق و روان‌شناسی اسلامی، پژوهشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران
(نویسنده مسئول)
ym.abbasi@gmail.com

Ali.Makhdumi@Rihu.ac.ir

** دانشجوی دکتری، تعلیم و تربیت، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۰۹ تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۰۴/۲۱

مقدمه

خانواده به‌عنوان محبوب‌ترین بنیان جهان هستی (کلینی، ۱۴۰۷) با ازدواج و تعهد طرفینی آغاز می‌شود و مسیر پایداری و شکوفایی خود را با سختی‌ها و موانع زیادی سپری می‌نماید. تعارض محصول الزامی زندگی مشترک است. هنگامی که دونفر به‌عنوان یک زوج باهم زندگی می‌کنند، تعارض خود را در قالب احساس ناراضی همسران نسبت به یکدیگر، خشم و ناامیدی بروز خواهند داد (برنشتاین،^۱ ۱۳۸۲). ازدواج هنگامی که دچار تعارض شود؛ شکست نمی‌خورد، ازدواج زمانی شکست می‌خورد که برای تعارض راه‌حلی یافت نشود و به جدایی بینجامد (لانگ و یونگ،^۲ ۱۹۹۸). طلاق و جدایی از جمله مسائل مهم در حوزه خانواده به‌شمار می‌رود؛ به‌گونه‌ای که در ده سال گذشته، روزبه‌روز آمار طلاق در ایران بیشتر شده و گریبان خانواده‌های بسیاری را گرفته است تا آنجا که دیگر واژه طلاق قبح گذشته خود را از دست داده و زوجین به‌راحتی گزینه طلاق را برمی‌گزینند. رشد کمی و کیفی طلاق به شکلی است که در سال ۱۳۹۸ آمار رسمی طلاق ۱۷۴ هزار و ۸۳۱ نفر و مقایسه این عدد با عدد مشابه آن در سال ۱۳۸۸، معادل ۱۲۵ هزار ۷۲۷ نفر بوده است که این امر نشان از افزایش چشمگیر این معضل دارد. برای تحلیل دقیق این اعداد و ارقام لازم است میزان و تناسب آنها با آمار ازدواج در هر سال بررسی شود؛ نسبت طلاق به ازدواج در سال ۱۳۸۸، ۱۴/۱ و در سال ۱۳۹۸، ۳۲/۹ می‌باشد (ثبت‌احوال کشور، ۱۳۹۹). روان‌شناسان در برهه‌های مختلف زندگی برای جلوگیری از طلاق در تلاش هستند؛ از مشاوره‌های پیش از ازدواج (مانند pmc)^۳ تا زوج‌درمانی در حل تعارضات موجود در زندگی مشترک و در نهایت مشاوره‌هایی که نسبت به بحث طلاق انجام می‌دهند؛ همه نشان از اهتمام آنها در این مسیر است. پس از تصویب قانون ارجاع متقاضیان طلاق توافقی به دفاتر مشاوره (قانون حمایت خانواده، ۱۳۹۳)، اهمیت کار مشاوران و روان‌شناسان بیشتر به چشم می‌خورد. برای مقابله با طلاق می‌توان از رویکردهای مختلفی مانند خانواده‌درمانی روان‌تحلیلی با تکیه بر نیروهای ناخودآگاه در زندگی استفاده کرد؛ همچنین می‌توان رویکرد خانواده‌درمانی رفتاری و شناختی-رفتاری را ملاک قرار داد، در این رویکرد همه رفتارها آموختنی است و بر شالوده‌های نظری رفتار درمانی تکیه می‌شود. نگاه سیستمی رویکرد دیگری است که بر پیامدهای ارتباطی و تعارض بین سلسله‌مراتب خانواده اشاره دارد و براساس آن بر الگوهای تعاملی و قواعد خانواده برای رسیدن به توازن حیاتی تمرکز می‌شود (خاکپور، ۱۳۹۳). متناسب با این رویکردها برای مداخله در طلاق از روش‌های مختلفی استفاده شده است، از جمله این

1. Bornstein

2. Young & long

3. Premarital Counseling

روش‌ها تأثیر گشتالت درمانگری و معنادرمانی (یوسفی و کیانی، ۱۳۹۱)، مشاوره خانوادگی (علیمردانی و همکاران، ۱۳۸۹)، پایبندی به سنت و فرهنگ بومی (بالندا و براون، ۲۰۰۷)^۱، رویکرد کوتاه‌مدت راه‌حل‌محور (داوودی، اعتمادی و بهرامی، ۱۳۹۰)، آموزش حل اختلاف (مباشر امینی و همکاران، ۱۳۹۰) و آموزش مهارت‌های ارتباطی همسران (بهارى و همکاران، ۱۳۹۰) می‌باشند.

در بیشتر این تحقیقات توجهی به عوامل و مداخلات معنوی نشده است، در حالی که معنویت عنصر اصلی آدمی بوده و می‌تواند در روابط زندگی، سطوح پایین تعارضات زناشویی و حمایت معنوی بیشتر، پیامدهای مثبت مهمی داشته باشد (ماهونی، ۲۰۰۵). معنویت به باورها و اعمالی نسبت داده می‌شود که بر این فرض استوارند که ابعاد متعالی (نه جسمانی) در زندگی انسان وجود دارد و او را در ارتباط نزدیک با خداوند قرار می‌دهد (صفاریان، حاجی اربابی و عاشوری، ۱۳۹۴). چنان‌که در قرآن کریم آمده است: «وَمَنْ أَعْرَضَ عَن ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا» (طه، ۱۲۴)، دوری از خدا و نبود ارتباط با او همسان با تنگی و سختی در زندگی است. آموزه‌های اسلامی به‌عنوان منبع مطمئن برای رسیدن به عوامل و مداخلات معنوی هم در ابعاد مختلف مانند شخصیت مشاور و کیفیت رابطه درمانی، ایجاد و افزایش انگیزه زن و شوهر و تحکیم پایه‌های خانواده اثرگذار می‌باشد (سالاری‌فر، ۱۳۸۷)، بنابر پژوهش کال و هیتون (۱۹۹۷) تعلقات دینی و مذهبی از مهم‌ترین شاخص‌های تمایز میان ازدواج‌های پایدار و ناپایدار است (به نقل از فوتتانا، ۲۰۱۰)^۲. با توجه به همین مضامین برخی به بررسی تأثیر آموزش معنویت با تأکید بر آموزه‌های اسلامی بر شادمانی زناشویی زنان متأهل پرداختند (شفیعی و جزایری، ۱۳۹۷). صفورایی (۱۳۹۰) در زمینه نقش اعتقادات و بینش‌های دینی در کارآمدی خانواده پژوهشی انجام داده است. زارعی (۱۳۹۸) با توجه به این تحقیقات به بررسی مداخلات معنوی (اعتقادی) در خانواده‌درمانی از نگاه اسلام و روان‌شناسی می‌پردازد و عواملی چون اعتقاد به خدا، توکل به خدا، رضایت از قضا و قدر الهی، اعتقاد به رسالت و امامت و معادباوری را به‌عنوان مداخلات معنوی معرفی می‌نماید.

در پژوهش‌های انجام‌شده نگاه ساختارمند و مرحله‌ای نسبت به مداخلات معنوی صورت پذیرفته و مداخلات و عوامل مطرح‌شده به صورت کلی بیان شده است، در حالی که با توجه به مراحل شکل‌گیری و تحول طلاق، لازم است مداخلات معنوی مرتبط با هر مرحله برای پیشگیری از طلاق استفاده شود.

1. Bulanda & brown

2. Fontana

تفاوت‌های کیفی در نوع مواجهه با مسائل طلاق و درجه‌سازگاری افراد با آن در گرو نگاه مرحله‌ای به طلاق است (سیف و بهاری، ۱۳۷۹). نگاه مرحله‌ای به طلاق در تحقیقات فراوانی مشاهده می‌شود؛ مک نایت^۱ (۲۰۰۹) طلاق را در سه دوره تعریف می‌کند: الف) دوره پیش از طلاق (دوره تصمیم‌گیری)؛ ب) دوره حین طلاق (دوره بازسازی) و ج) دوره پس از طلاق (دوره بهبودی). در دیدگاهی دیگر طلاق به سه دسته تقسیم می‌شود: ۱. طلاق بجا، به موقع و کارشناسی شده؛ ۲. طلاق کارشناسی نشده و پیش از موعد؛ ۳. طلاق با تأخیر زیاد (ساروخانی، ۱۳۷۷). کسلر^۲ (۱۹۷۵) با تحلیل روانی از طلاق، آن را به‌عنوان یک فرایند روان‌شناختی به هفت مرحله هیجانی (عاطفی) تقسیم می‌کند: سرخوردگی، تحلیل رفتگی، کناره‌گیری، جدایی جسمی، سوگ، نوجوانی دوم،^۷ اکتشاف و کار سخت.^۸ مارک نپ^۹ نیز افتراق، محدود کردن، بی‌روح شدن رابطه، پرهیز از یکدیگر و جدایی را مراحل مرتبط با طلاق می‌داند (فرهنگی، ۱۳۷۹). بوهمانان^{۱۰} در کتاب طلاق و بعدازآن (۱۹۷۰) شش مرحله متداخل برای طلاق تعریف می‌کند؛ به نحوی که زوجی که از یکدیگر جدا می‌شوند ناچارند با آنها روبه‌رو شوند. این شش مرحله عبارت‌اند از: طلاق عاطفی، طلاق قانونی، طلاق اقتصادی، طلاق هماهنگی میان والدین، طلاق اجتماعی و طلاق روانی. جابری و اعتمادی (۱۳۹۹) در پژوهشی به دنبال کشف فرایند طلاق در ایران، براساس رویکرد سه مرحله‌ای گلنیزر، این فرایند را برای زوجین در آستانه طلاق با آغازگری زن شامل پنج مرحله ۱. آغاز غیررمانتیک؛ ۲. ظهور فکر طلاق؛ ۳. تردید؛ ۴. تصمیم‌گیری سخت؛ ۵. اقدام قانونی و با آغازگری مرد در سه مرحله ۱. کنار آمدن؛ ۲. مقابله کردن؛ ۳. رها کردن می‌داند. داده‌های حاصل از مصاحبه با مشاوران خانواده و طلاق نیز مراحل چهارگانه پیش از تعارض، تعارض پنهان، تعارض آشکار و پایان دادن به تعارض را برای فرایند طلاق نشان می‌دهد. از بررسی پژوهش‌های یادشده می‌توان دریافت که به منابع اسلامی توجهی نشده و بیشتر بر پایه تجربه تدوین شده‌اند. با توجه به اهمیت مراحل شکل‌گیری طلاق جهت

1. McKnight

2. Kessler

3. erosion

4. detachment

5. Physical separation

6. mourning

7. second adolescence

8. exploration and hard work

9. Knapp

10. Bohannan

تصمیم‌گیری و پیشگیری از وقوع طلاق در مشاوره مورد تأیید اسلام، لازم است مراحل تحول طلاق براساس منابع اسلامی (مخدومی و عباسی، ۱۴۰۰) محور پژوهش حاضر قرار گیرد که با توجه به نحوه شکل‌گیری طلاق و موقعیت زوجین در این فرایند از مداخلات معنوی متناسب استفاده شود؛ براساس این پژوهش شش مرحله ضعف کارکردها، بروز آشفتگی، آشفتگی، گسستگی، طلاق - بازگشت و جدایی‌سازی - و بازگشت از مراحل شکل‌گیری طلاق هستند. درنهایت پژوهش حاضر در پی پاسخگویی به این پرسش است که با توجه به فرایند شکل‌گیری و تحول طلاق براساس منابع اسلامی، چه مواردی را می‌توان به‌عنوان عوامل و مداخلات معنوی پیش‌گیرنده از طلاق معرفی کرد؟

روش پژوهش

در این تحقیق از روش کیفی استفاده شده است؛ نخست برای جمع‌آوری داده‌ها از روش حوزه‌های معنایی کمک گرفته شد - حوزه معنایی یا حوزه واژگانی^۱ شامل مجموعه‌هایی از واژه‌هاست که از جنبه دلالتی با یکدیگر مرتبط‌اند و دارای اشتراکاتی هستند. این واژه‌ها در ذیل عنوانی عام قرار می‌گیرند که همگی آنها را به هم پیوند می‌دهد (مختار عمر، ۱۳۸۶)؛ بدین صورت که واژگان مرتبط با رابطه زوجین و طلاق با هدف رسیدن به عوامل و مداخلات معنوی پیش‌گیرنده از طلاق در فرایند تحول و شکل‌گیری آن جمع‌آوری شد. برای به دست آمدن این واژگان از متخصصان و پژوهش‌های دیگر استفاده گردید. در مجموع دویست کلیدواژه به دست آمد. سپس محقق با توجه به تنوع زیاد کلیدواژه‌ها، نخست ۲۱ آیه مربوط به طلاق و روایات مرتبط با آن را در کتاب‌های وسائل الشیعه و بحارالانوار و نیز تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث مورد بررسی قرار داد. محقق پس از این مرحله بار دیگر کلیدواژه‌ها را ارزیابی کرد و با توجه به موضوع پژوهش ۳۱ واژه کلیدی را برگزید. این امر بدان معناست که برای تشکیل حوزه معنایی، داده‌های متناسب با این کلیدواژه‌ها جمع‌آوری شده است. این مهم به‌واسطه دو گروه از ابزارها انجام شد: ۱. کتاب‌ها شامل قرآن کریم، روایات معصومین (علیهم‌السلام)، کتب فقها و شارحان روایات و مفسران قرآن کریم؛ ۲. نرم‌افزارهایی که شامل محتوای کتاب‌های یادشده هستند و مطابقت آن معتبر و مورد تأیید مراکز علمی است.

در ادامه با روش تحلیل محتوای کیفی^۲ متون دینی و کاربرد قواعد اصول فقه، داده‌های

1. field Lexical

2. Qualitative content Analysis

به‌دست‌آمده تحلیل شد؛ در این روش محتوای آشکار و پیام‌ها به‌صورت نظام‌دار و کمی توصیف می‌شود. سه مرحله عمده روش تحلیل محتوا عبارت است از: آماده‌سازی و سازمان‌دهی، بررسی مواد و پردازش نتایج (سرمد و همکاران، ۱۳۸۵). با مطالعه داده‌های به‌دست‌آمده و مقایسه آنها با یکدیگر و با بهره‌مندی از سه شیوه کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری انتخابی سه مدل مداخله معنوی به دست آمد؛ بدین‌صورت که در گام اول با بررسی داده‌ها، جمله اصلی آن استخراج و به صورت کد باز ثبت شد. در گام بعدی بکصد کد به‌دست‌آمده باهم مقایسه و در ضمن آن موارد مشابه ادغام و موارد غیرمرتبط حذف شدند. سرانجام در کدگذاری انتخابی با نسبت‌سنجی و میزان ارتباط عوامل و مداخلات به‌دست‌آمده، سه مدل معنوی به دست آمد.

جامعه اسناد و گزارش نمونه: جامعه متنی پژوهش در مرحله کیفی، قرآن کریم و گزاره‌های مفسران آن و از جهتی دیگر روایات و مطالب شارحان آن، سیره معصومین (علیهم‌السلام) و گزاره‌های فقها می‌باشد. برای مراجعه به روایات باید به کتب حدیثی مراجعه کرد؛ کتب حدیثی براساس دوازده ملاک در سه گروه درجه‌بندی شدند: درجه الف) کتاب‌های مورد اعتماد شیعه هستند؛ درجه ب) کتاب‌هایی که برای استناد صلاحیت نسبی دارند و درجه ج) از گروه کتاب‌های ضعیف هستند که فقط به‌عنوان مؤید به کار می‌روند (طباطبایی، ۱۳۹۳)؛ افزون بر اعتبار کتاب باید خود روایت از چهار نظر صدور، دلالت، متن و جهت صدور نیز بررسی شود.

یافته‌های پژوهش

با توجه به مراحل شکل‌گیری طلاق، مجموعه واژگان و مفاهیمی که بیانگر عوامل و مداخلات معنوی هستند، از یافته‌های این بخش پژوهش بودند. این مجموعه، حوزه معنایی مداخلات معنوی پیش‌گیرنده از طلاق را تشکیل دادند و مبنای جستجو در منابع اسلامی قرار گرفتند.

پس از مطالعه تحقیقات و مشورت با متخصصان و بررسی دو‌یست کلیدواژه پیشنهادی مرتبط با رابطه زوجین و نسبت‌سنجی آنها با ۲۱ آیه طلاق و ۱۳۰۰ روایت باب طلاق و سائل الشیعه و بحارالانوار و بررسی کتاب تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، واژگان و مفاهیم مرتبط با مداخلات معنوی پیش‌گیرنده از طلاق به شرح ذیل به دست آمد:

ایمان به خدا، تقوا، حدود الهی، ادراک حضور خدا، درک خیر، تواضع، چشم‌پوشی، گذشت، همدلی، کظم غیظ، حب و محبت، صبر، عفو، صلح، آرامش، احسان، مودت، ضرر، حرج، شکر، نعمت، کارکرد خانواده، اصلاح ذات‌البین، اختلاف، امیدواری، حزم، عجله، تجربه، حسن خلق، سوء خلق، خیر کثیر.

این مفاهیم هرکدام به شکلی در مداخلات معنوی پیش‌گیرنده از طلاق اثر دارند؛ برخی مانند صبر، حزم و صلح به صورت مستقیم در پیش‌گیری از طلاق اثر دارند و برخی دیگر مانند تواضع، همدلی نیز با واسطه تأثیرگذار هستند.

سرانجام با توجه به مراحل تحول طلاق از منابع اسلامی (ضعف کارکردها، بروز آشفتگی، آشفتگی، گسستگی، طلاق-بازگشت و جدایی‌سازی- و بازگشت) (مخدومی و عباسی، ۱۴۰۰) و مقایسه و نسبت‌سنجی عوامل و مداخلات و لحاظ رابطه متقابل آنها سه مدل معنوی پیش‌گیرنده فروتنی-احسان، قدردانی-صبر و دوراندیشی-امیدواری به دست آمد. مدل اول برای مراحل ابتدائی تحول طلاق کارآمدتر می‌باشد و مدل دوم نیز بیشتر در مراحل وسطی شکل‌گیری طلاق به کار می‌آید، مدل سوم نیز در مراحل نهایی قابلیت بیشتری دارد.

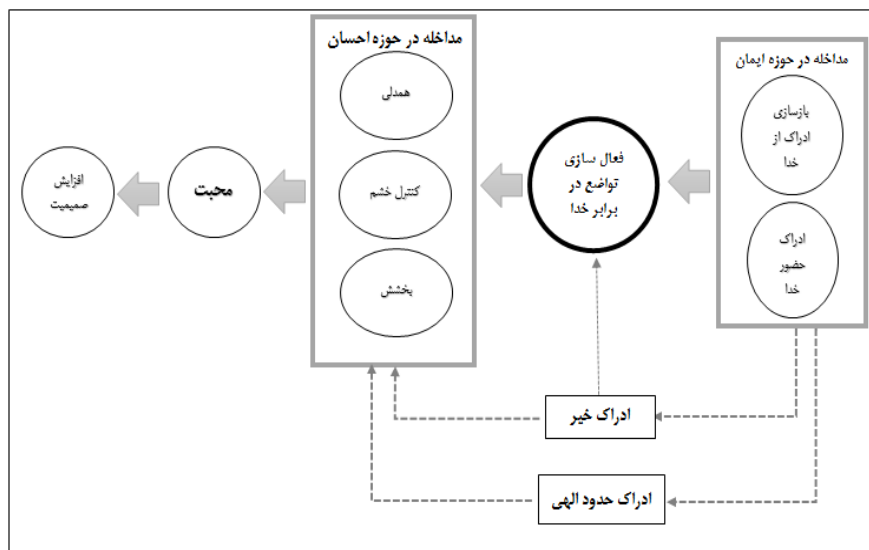
مدل اول: مدل فروتنی-احسان

این مدل بر محور چند مفهوم اساسی تشکیل شده است، جدول ۱ مفاهیم مرتبط با این مدل را نشان می‌دهد.

جدول ۱: مفاهیم مدل فروتنی-احسان

ردیف	مفهوم	سند	تبيين
۱	ایمان به خدا (ادارک او)	قَالَ سَمِعْتُ الصَّادِقَ (ع) يَقُولُ اَلْعَبْدُ كَلَّمَا اِزْدَادَ لِلنِّسَاءِ حُبًّا اِزْدَادَ فِي الْاِيْمَانِ فَضْلًا (صدوق، ۱۴۱۳)	ارتباط ایمان به خداوند با محبت زوجین
	ایمان به خدا (ادارک حضور او)		
۲	تواضع و فروتنی	«أَمَّا يُؤْمِنُ بِآيَاتِنَا الَّذِينَ إِذَا ذُكِرُوا بِهَا حَرُّوا سُجَّدًا وَسَبَّحُوا بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ» (سجده، ۱۵)	ارتباط ایمان به خدا با فروتنی
۳	احسان (همدلی)	«التَّوَّاضُعُ أَنْ تُعْطِيَ النَّاسَ - مَا تُحِبُّ أَنْ تُعْطَا» (کلینی، ۱۴۰۷)	ارتباط فروتنی با احسان
	احسان (کنترل خشم)		ذیل سه مؤلفه « همدلی، کنترل خشم و بخشش»
	احسان (بخشش)		«الْعَيْظُ عَافٍ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (کلینی، ۱۴۰۷)
۴	محبت	«جَبَلَتِ الْقُلُوبَ عَلَيَّ حُبٌّ مِّنْ أَحْسَنِ إِلَيْهَا وَبُغْضٌ مِّنْ أَسَاءِ إِلَيْهَا» (ابن‌شعبه، ۱۳۶۳)	ارتباط احسان با محبت و ایجاد صمیمیت

با توجه به مفاهیم به دست آمده و نحوه ارتباط آنها، مدل و الگوی معنوی فروتنی-احسان مشخص شد. نمودار ۱ این مدل را نشان می‌دهد.

نمودار ۱: مدل فروتنی-احسان

تبیین و توضیح این مدل بدین شرح است که عوامل معنوی باید ریشه در خدا و ارتباط با خداوند داشته باشد و می‌توان این ارتباط را با عنوان «ایمان به خدا» مطرح کرد. شهید مطهری (۱۳۸۱) معنویت حقیقی را مبتنی بر ایمان به خالق هستی می‌داند و عقیده دارد ایمان حقیقی همه ابعاد زندگی انسان را دربرمی‌گیرد. مک‌گراث (۱۳۸۴) نیز معنویت را جامع می‌بیند و حقیقت آن را متکی به خدا می‌داند. ایمان از دو مؤلفه معرفت و التزام قلبی تشکیل شده است، در آیات فراوانی از قرآن کریم ایمان و علم در کنار هم آمده است تا جایی که برخی ایمان را مساوی با معرفت می‌دانند (العاملی، ۱۴۰۹). در آیه ۷ سوره آل‌عمران دو گروه معرفی می‌شوند: دسته اول آنهایی که دل‌هایشان مبتلا به انحراف بوده، و دسته دوم، افرادی که علم در دل‌هایشان رسوخ کرده است. عملکرد گروه دوم به خاطر معرفت و آگاهی با عنوان ایمان معرفی شده است^۱ (طباطبایی، ۱۴۰۲). در جای دیگر قرآن ایمان را در مقابل شک و تردید قرار می‌دهد^۲ (مکارم، ۱۳۷۱). علم به تنهایی برای ایمان کافی نیست؛ زیرا ممکن است شخصی معرفت به خدا داشته باشد، ولی مؤمن نباشد؛ چنان‌که در آیه ۱۴ سوره نمل^۳ افرادی مطرح می‌شوند که در عین علم و یقین، حقیقت را انکار می‌کنند (طباطبایی، ۱۴۰۲). در روایتی از امام باقر (علیه السلام) در تأیید این مهم آمده است: «الْإِيمَانُ مَا

۱. وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِّنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ.
 ۲. وَمَا كَانَ لَهُ عَلَيْهِمْ مِّنْ سُلْطَانٍ إِلَّا لِنَعْلَمَ مَنْ يُّؤْمِنُ بِالْآخِرَةِ مِمَّنْ هُوَ مِنْهَا فِي شَكٍّ (سبأ، ۲۱).
 ۳. وَجَحَدُوا بِهَا وَاسْتَيْقَنَتْهَا أَنفُسُهُمْ ظُلْمًا وَعُلُوًّا.

اَسْتَقَرَّ فِي الْقَلْبِ وَ أَفْضَى بِهِ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ صَدَّقَهُ الْعَمَلُ بِالطَّاعَةِ لِلَّهِ وَ التَّسْلِيمِ لِأَمْرِهِ» (کلینی، ۱۴۰۷)؛ ایمان در قلب استقرار دارد و فرد مؤمن را به سمت طاعت و تسلیم مقابل خداوند هدایت می‌کند، پس افزایش و کاهش ایمان به دو مؤلفه ادراک از خدا و میزان التزام قلبی بستگی دارد. برای مداخله در حوزه ایمان، بازسازی ادراک از خدا، بعد معرفت را تقویت می‌نماید و ادراک حضور خدا هم بعد التزام قلبی را تأمین می‌کند.

از جمله آثار ایمان، تواضع و فروتنی است، چون وقتی شخص در کنار معرفت کافی به خداوند و ادراک حضور او، التزام قلبی نیز داشته باشد، در مقابل این خدای درک‌شده تکبر نمی‌کند و فروتن می‌شود. در آیه ۱۵ سوره سجده تواضع را از اختصاصات مؤمنان برمی‌شمارد و این مهم را با ادات حصر «انما» بیان می‌دارد. تواضع از مواردی است که از آن به‌عنوان ملاک نزدیکی به خداوند یاد می‌شود، گواه این نکته روایتی از امام صادق (علیه السلام) است که می‌فرماید: «أَنَّ أَقْرَبَ النَّاسِ مِنَ اللَّهِ الْمُتَوَاضِعُونَ كَذَلِكَ أَبْعَدُ النَّاسِ مِنَ اللَّهِ الْمُتَكَبِّرُونَ» (کلینی، ۱۴۰۷).

داده‌های به دست آمده نشان داد تواضع با احسان نیز ارتباط دارد، شخص متواضع در مقابل خداوند به دنبال اطاعت و پیروی از خدا و در مقابل تعالیم او فروتن می‌باشد. تواضع عبارت است از آن شکسته نفسی که انسان خود را بالاتر نبیند و لازمه آن کردار و گفتاری است که بر اکرام و تعظیم دیگران دلالت دارد (نراقی، ۱۳۸۶). فرد ذیل این تواضع به همدلی می‌رسد و هر آنچه برای خود می‌پسندد، برای دیگران هم می‌پسندد، امام رضا (علیه السلام) این مهم را با تعبیر «التَّوَّاضِعُ أَنْ تُعْطِيَ النَّاسَ - مَا تُحِبُّ أَنْ تُعْطَاهُ» بیان می‌دارد (کلینی، ۱۴۰۷). در فضای خانواده نیز هر چقدر شخص نسبت به خدا متواضع‌تر باشد، با همسر و فرزندان خود با همدلی بیشتری برخورد می‌کند و در مقابل کار ناپسند آنها خشم خود را فرو می‌برد و نه تنها می‌بخشد، بلکه با احسان کار را تمام می‌کند. در روایتی صحیح در کتاب کافی از امام رضا (علیه السلام) حد تواضع پرسیده شد؛ ایشان در پاسخ، احسان را در ضمن همدلی تبیین فرمود و ریشه آن را شناخت درست انسان از خود دانست، در ادامه امام رضا (علیه السلام) فرو بردن خشم و بخشش را با تعبیر «إِنْ رَأَى سَيِّئَةً دَرَأَهَا بِالْحَسَنَةِ كَاطِمِ الْغَيْظِ عَافٍ عَنِ النَّاسِ وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (کلینی، ۱۴۰۷) مطرح فرمود. علامه طباطبایی ذیل آیه «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (آل عمران، ۱۳۴)، احسان را انجام دادن هر عملی به وجه حسن و بدون عیب، هم از جهت استقامت و ثبات، و هم از جهت اینکه جز برای خدا نبوده باشد، تعریف و می‌فرماید: «اگر احسان به خلق برای خدا نباشد نزد خدا هیچ ارزشی ندارد، آری از آیات سابق از قبیل آیه «مَثَلُ مَا يُنْفِقُونَ فِي هَذِهِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا...» و امثال آن برمی‌آید که احسان به مردم زمانی در نزد خدا دارای منزلت

است که برای رضای او انجام شده باشد. دلیل بر این گفته، آیه شریفه است که می‌فرماید: «وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهْدِيَنَّهُمْ سُبُلَنَا وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ»^۱ (طباطبایی، ۱۴۰۲).

از یافته‌های دیگر ارتباط احسان و محبت است؛ از جمله قواعدی که معصومین (علیهم‌السلام) در مورد زندگی زناشویی بیان می‌فرمایند، رابطه بین ایمان و محبت همسری است که هرچه ایمان بیشتر گردد محبت هم بیشتر می‌شود. این مهم در روایتی با تعبیر «كَلَّمَا اَزْدَادَ لِلنِّسَاءِ حُبًّا اَزْدَادَ فِي الْاِيْمَانِ فَضْلًا» (صدوق، ۱۴۱۳) بیان شده است، تحلیل رابطه بین ایمان و محبت همسری را می‌توان با واسطه احسان و تواضع تبیین کرد، زیرا در صورت دیدن عفو، حسن خلق و احسان، طبیعت آدمی اقتضا می‌کند محبت و ارادات نسبت به شخص محسن بیشتر شود، پیامبر می‌فرماید: «جبلت القلوب على حب من أحسن إليها وبغض من أساء إليها» (ابن شعبه، ۱۳۶۳). در روایتی آمده است: «صَنَائِعُ الْمَعْرُوفِ وَحُسْنُ الْبَشْرِ يَكْسِبَانِ الْمَحَبَّةَ» (کلینی، ۱۴۰۷)؛ بدین معنا که کارهای خوب و حسن خلق، محبت را به دنبال دارد. علامه مجلسی (۱۴۰۴) عبارت «صنائع المعروف» را احسان به دیگران توسط اموری می‌داند که عقلا و شرعا حسن هستند.

مدل دوم: مدل قدردانی-صبر

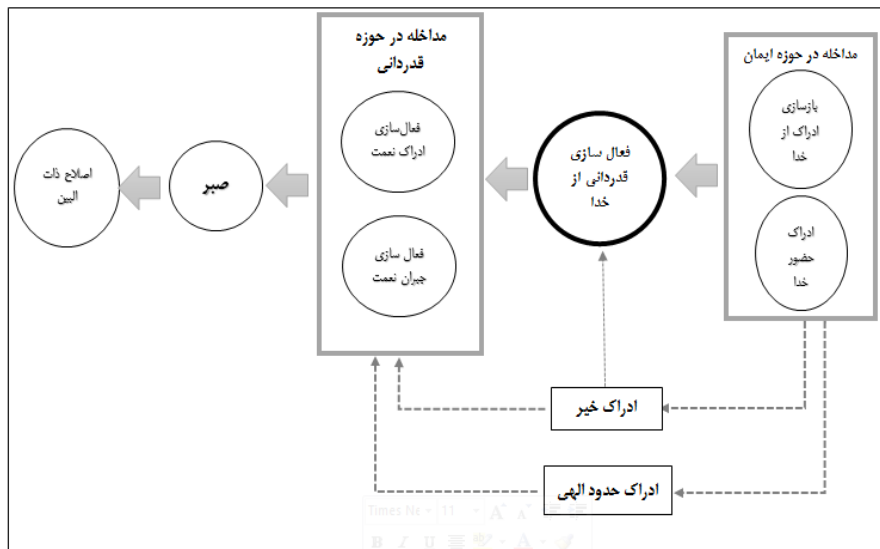
این مدل نیز بر محور چند مفهوم اساسی تشکیل شده است، جدول ۲ مفاهیم مرتبط با این مدل را نشان می‌دهد. مفهوم ایمان به خداوند چون مشترک است، در جدول پیشین تبیین شد.

جدول ۲: مفاهیم مدل قدردانی-صبر

ردیف	مفهوم	سند	تبیین
۱	قدردانی و شکر	يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ (بقره، ۱۷۲) «مَنْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ بِنِعْمَةٍ، فَعَرَفَهَا بِقَلْبِهِ، فَقَدْ أَدَّى شُكْرَهَا» (کلینی، ۱۴۰۷)	ارتباط قدردانی با ایمان ارتباط قدردانی و شکر با درک نعمت
۲	صبر	«الصَّبْرُ رَأْسُ الْإِيْمَانِ» (کلینی، ۱۴۰۷) «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ» (ابراهیم، ۵)	ارتباط صبر با ایمان ارتباط صبر و شکر
۳	اصلاح ذات‌البین (بخشش و تحمل سختی)	«وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» (شورا، ۴۳)	ارتباط صبر با اصلاح ذات‌البین

۱. و کسانی که در راه ما جهاد می‌کنند، به‌طور مسلم ایشان را به سوی راه‌های خود هدایت می‌کنیم و باید بدانند که خدا با نیکوکاران است (عنکبوت، ۶۹).

با توجه به مفاهیم به دست آمده و نحوه ارتباط آنها، مدل و الگوی معنوی قدردانی-صبر مشخص شد. نمودار ۲ ترسیم این مدل است.

نمودار ۲: مدل قدردانی-صبر

دومین مدل برای پیشگیری از پیشرفت زوجین در مراحل طلاق مدل قدردانی-صبر است که ریشه آن از ایمان به خدا و ارتباط با او نشئت می‌گیرد و می‌توان آن را از عوامل معنوی پیش‌گیرنده از طلاق به شمار آورد. از مسائل مورد تأکید منابع دینی رابطه ایمان و صبر است تا آنجا که از صبر با تعبیری چون «نصف الایمان» (ورام، ۱۴۱۰)، «رأس الایمان» (کلینی، ۱۴۰۷) و «من کنوز الایمان» (ابن شعبه، ۱۳۶۳) یاد می‌شود. صبر برگرفته از ایمان به خدا می‌تواند توانایی انسان را تا ده برابر افزایش دهد (ر.ک: انفال، ۶۵) و در صورت ایمان کمتر این مقدار به دو برابر می‌رسد (ر.ک: انفال، ۶۶). این امر نشان می‌دهد زوجین صبور، در سایه ایمان به خدا در مقابل مشکلات خانواده مقاومت و توانایی بیشتری می‌یابند و می‌توانند از فروریزی این بنای مقدس جلوگیری کنند. در روایتی در بیان حقوق افراد، حق کسی را که عمداً به انسان بدی می‌کند، عفو و بخشش دانسته است، چه بسا ذیل این گذشت دو کارکرد مهم اتفاق بیفتد: الف) کدورت و ناراحتی ریشه‌کن می‌شود و ب) رفتار نیکویی با خلق خدا انجام می‌شود. در ادامه روایت، آیه «وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ» (شوری، ۴۳) را به عنوان ملاک الهی معرفی می‌کند (ابن شعبه، ۱۳۶۳). از یافته‌های مرتبط با این مدل، ارتباط قدردانی و صبر است که در سایه ایمان به خدا تحقق

می‌یابد؛ توجه به نعمت‌های الهی و جبران آنها از جمله مواردی است که انسان را به تحمل سختی و صبر سوق می‌دهد. تعدادی از آیات قرآن، توجه به نعمت‌ها را برای انسان‌های صبور و شکور به‌عنوان نشانه معرفی کرده‌اند؛ برای نمونه پس از ذکر نعمتی برای قوم حضرت موسی (علیه السلام) آمده است: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ» (ابراهیم، ۵). پیامبر (صلی الله علیه و آله) علامت شخص صبور را در سه مورد معرفی می‌کند: اهل کسالت نباشد؛ بی‌تاب و بی‌قرار نباشد و نیز از خداوند شکایت نکند، پس از آن می‌فرماید: «شخص بی‌قرار و بی‌تاب اهل شکر و قدردانی نیست» (صدوق، ۱۳۸۵). برای تقویت و فعال‌سازی قدردانی باید توجه به نعمت را تقویت کرد، زیرا شکر رابطه تنگاتنگی با نعمت دارد (پسندیده، ۱۳۹۲)، بعد شناختی دیگر در شکر، شناخت منعم است که با توجه به تعالیم اسلامی منعم واقعی خداوند است. امام صادق (علیه السلام) در روایتی به این دو بعد اشاره دارند، آنجا که می‌فرماید: «مَنْ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِ بِنِعْمَةٍ، فَعَرَفَهَا بِقَلْبِهِ، فَقَدْ أَدَّى شُكْرَهَا» (کلینی، ۱۴۰۷)؛ کسی که خداوند نعمتی به او عطا کند و نعمت را درک کند، به سمت شکر نعمت حرکت می‌کند. در آیات و روایات رابطه متقابل ایمان و قدردانی به روشنی دیده می‌شود، آیه ۱۷۲ سوره بقره گواهی بر این رابطه است؛ در این آیه پس از بیان نعمت‌های الهی صحبت از شکر می‌شود و این شکر هم اختصاص به افرادی می‌یابد که با خداوند مرتبط هستند.^۱

درنهایت زیر سایه صبر تحمل سختی بالا می‌رود و عفو و بخشش نمایان می‌شود. در آیات قرآن با عبارت «ادْفَعِ بِأَلْتِي هِيَ أَحْسَنُ» (فصلت، ۳۴) تصریح می‌کند که فرد نه تنها گذشت می‌کند، بلکه با نیکی جبران می‌نماید و در ادامه این ویژگی را تنها برای شخص صبور می‌داند.^۲ این صبر بنابر آیه «وَالَّذِينَ صَبَرُوا ابْتِغَاءَ وَجْهِ رَبِّهِمْ» (رعد، ۲۲) وقتی ارزش پیدا می‌کند که در راستای رضای الهی تحقق یابد. پس کارکرد صبر ذیل عنایت ایمان و اصلاح ذات البین است.

مدل سوم: مدل دوراندیشی-امیدواری

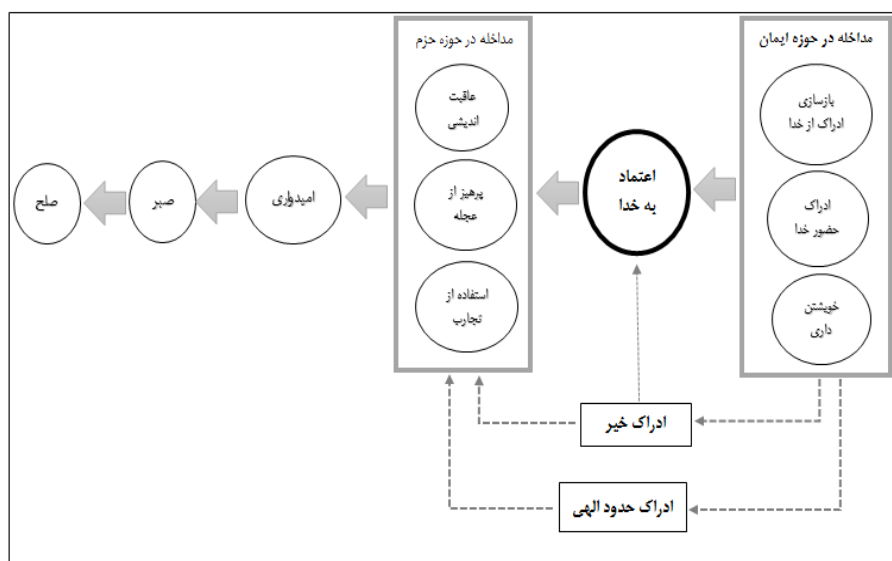
این مدل هم بر محور چند مفهوم اساسی تشکیل شده است، جدول ۳ مفاهیم مرتبط با این مدل را نشان می‌دهد؛ در این مدل زیرمؤلفه‌ای با عنوان خویشتن‌داری به مفهوم ایمان به خدا افزوده می‌شود، زیرا رویکرد پیشگیری در این مدل باید قوی‌تر باشد.

۱. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَاشْكُرُوا لِلَّهِ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ.
 ۲. وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلْقَاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ (فصلت، ۳۵).

جدول ۳: مفاهیم مدل دوران‌دیشی - امیدواری

ردیف	مفهوم	سند	تبیین
۱	اعتماد به خدا	« لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا » (طلاق، ۱)	تکیه بر اعتماد به خدا و علم او جهت پیشگیری از طلاق
		« إِنَّ مِنَ الْحَزْمِ أَنْ تَتَّقُوا اللَّهَ » (ابن‌شعبه، ۱۴۰۴)	ارتباط دوران‌دیشی با ایمان و اعتماد به خدا
۲	حزم و دوران‌دیشی (عاقبت‌نگری)	« مَنْ تَوَرَّطَ فِي الْأُمُورِ بِغَيْرِ نَظَرٍ فِي الْعَوَاقِبِ فَقَدْ تَعَرَّضَ لِلنَّوَابِ » (ابن‌شعبه، ۱۴۰۴)	عاقبت‌نگری از مفاهیم مهم در مفهوم دوران‌دیشی است.
	حزم و دوران‌دیشی (پرهیز از شتاب)	« مَا الْحَزْمُ؟ أَنْ تَنْتَظِرَ فُرْصَتَكَ وَ تُعَاجِلَ مَا امْكُنَّكَ » (صدوق، ۱۴۰۳)	استفاده از فرصت و پرهیز از شتاب از مفاهیم اصلی دوران‌دیشی است.
	حزم و دوران‌دیشی (استفاده از تجارب)	« مَا الْحَزْمُ قَالَ ص تَسَاوُرُ أَمْرًا ذَا رَأْيٍ ثُمَّ تُطِيعُهُ » (ابن‌شعبه، ۱۴۰۴)	مشاوره و استفاده از تجربه صاحب‌نظر جزء مفاهیم اصلی دوران‌دیشی است.
۳	امیدواری	« لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا » (طلاق، ۱)	استفاده از تعبیر «لعل» و ایجاد امید برای بازگشت
		« وَلَا تَهِنُوا فِي ابْتِغَاءِ الْقَوْمِ إِنْ تَكُونُوا تَأْلُمُونَ - فَإِنَّهُمْ يَأْلُمُونَ كَمَا تَأْلُمُونَ وَ تَرْجُونَ مِنَ اللَّهِ مَا لَا يَرْجُونَ » (نساء، ۱۰۴)	ارتباط امیدواری با تحمل سختی و صبر
۴	صبر	« أَمَّا الصَّابِرُ فَإِنَّهُ يَتَمَنَّاهَا بِقَلْبِهِ فَإِذَا نَالَ مِنْهَا أَلْجَمَ نَفْسَهُ عَنْهَا لِسُوءِ عَاقِبَتِهَا وَ سَنَانِهَا لَوْ أَطْلَعَتْ عَلَى قَلْبِهِ عَجِبَتْ مِنْ عَفْوِهِ وَ تَوَاضَعِهِ وَ حَزْمِهِ » (کلینی، ۱۴۰۷)	ارتباط صبر و حزم
۵	صلح	« أَحْزَمُ النَّاسِ أَكْظَمُهُمُ لِلْعَفِيفِ » (صدوق، ۱۴۱۳)	ارتباط دوران‌دیشی با صلح از طرق کظم غیظ

با توجه به مفاهیم به دست آمده و نحوه ارتباط آنها، مدل و الگوی معنوی دوران‌دیشی - امیدواری مشخص شد. نمودار ۳ این مدل را نشان می‌دهد.

نمودار ۳: مدل دوراندیشی-امیدواری

سومین مدل برای پیشگیری از پیشرفت زوجین در مراحل طلاق مدل دوراندیشی-امیدواری است که ریشه آن از ایمان به خدا و ارتباط با او نشئت می‌گیرد و می‌توان آن را از عوامل معنوی پیش‌گیرنده از طلاق به شمار آورد. تعبیر «خیر کثیر» در دو جای قرآن آمده است؛ یکی در مورد نعمت حکمت و دیگری در مورد ادامه زندگی زناشویی. آنجا که فرمود: اگر به جهاتی از همسران خود رضایت کامل نداشته باشید و بر اثر اموری آنها در نظر شما ناخوشایند باشند، فوراً تصمیم به جدایی و یا بدرفتاری نگیرید و تا آنجا که در قدرت دارید مدارا کنید، زیرا ممکن است شما در تشخیص خود گرفتار اشتباه شده باشید و آنچه را نمی‌پسندید، خداوند در آن خیر و برکت و سود فراوانی قرار داده باشد (مکارم، ۱۳۷۱). تعبیر «يَجْعَلُ اللَّهُ فِيهِ خَيْرًا كَثِيرًا» (نساء، ۱۹) درصد ترغیب به بررسی بیشتر برای جدایی است تا آنجا که تلویحاً اشاره دارد فرونپاشیدن بنای مقدس خانواده دارای اولویت است. برای اثرگذاری بیشتر، سخن از ارتباط با خدا و منشأ عطای الهی مطرح شده، و موضوع به خداوند گره زده می‌شود. در آیه ۱ سوره طلاق هم پس از بیان احکام طلاق رجعی که زمینه‌ساز بازگشت زوجین به زندگی است، از احکام با تعبیر حدود الهی یاد می‌نماید و نسبت به رعایت آنها تعبیر «اتقوا الله» داشته‌اند و در نهایت قاعده‌ای مهم را با عبارت «لَا تَدْرِي لَعَلَّ اللَّهَ يُحْدِثُ بَعْدَ ذَلِكَ أَمْرًا» بیان می‌کند؛ بدین معنا که شما چه می‌دانید! چه بسا بعد از حدود الهی، اتفاقی بیفتد و زندگی دوباره احیا شود. این تعبیر زنده شدن امید را در ضمن اعتماد

به خدا بیان می‌دارد. این تعبیر نشان می‌دهد در سخت‌ترین شرایط رابطه زناشویی مؤلفه اعتماد به خدا می‌تواند راهگشا باشد. با توجه به اهمیت بعد ایمان به خدا در این مدل، در کنار بازسازی ادراک از خدا و ادراک حضور خدا، «خویش‌داری» هم بیان شده است.

از یافته‌های این پژوهش ارتباط دوراندیشی و انصراف از طلاق در سایه امیدواری می‌باشد، دوراندیشی از سه مؤلفه عاقبت‌نگری، پرهیز از شتاب و استفاده از تجارب تشکیل شده است، تصمیم‌گیری برای جدایی زمانی بر پایه عقل و درایت است که در آن از عجله و شتاب‌زدگی پرهیز شده باشد. امیرالمؤمنین (علیه السلام) در روایتی می‌فرماید: «مِنَ الْحَزْمِ التَّأَهُبُ وَ الْإِسْتِعْدَادُ» (لیثی، ۱۳۷۶)؛ از جمله موارد دوراندیشی مهیا بودن و آمادگی داشتن است. در تصمیم دوراندیشانه نباید عجله داشت، بلکه باید شرایط را مهیا و سپس اقدام کرد. مرحوم نراقی در توصیف عجله گوید: «عجله و شتاب آن است که آدمی به مجرد اینکه امری به ذهن او خطور کند، اقدام به آن نماید؛ بدون آنکه اطراف آن را ملاحظه و در عاقبت آن تأمل کند» (نراقی، ۱۳۸۶). کسی که زمان انجام کاری را شناسد و در زمان نامناسب دست به انجام کاری بزند، کار او ابتر و بی‌نتیجه خواهد شد. امیرالمؤمنین (علیه السلام) در عهدنامه مالک اشتر در این باره می‌فرماید: «از شتاب کردن در کارها پیش از فرارسیدن زمان آنها و کوتاهی کردن در آنها وقتی زمانشان فرا رسید، دوری کن» (حرانی، ۱۴۰۴).

در این حدیث شریف نبود زمان‌شناسی را ریشه شتاب‌زدگی برشمرده و ضرورت زمان‌شناسی برای انجام کارها به‌ویژه تصمیم‌گیری را از وظایف انسان مسلمان دانسته است. شخصی که به موقع تصمیم بگیرد از چاه لغزش فاصله گیرد، خود را از پشیمانی نجات داده است. امام جواد (علیه السلام) در روایتی سه مسئله ترک عجله، مشورت و توکل بر خدا به هنگام انجام کار را برای رهایی از پشیمانی مطرح کرده‌اند (اربلی، ۱۳۸۱). در کنار پرهیز از شتاب، عاقبت‌نگری نیز می‌تواند به‌عنوان عامل پیشگیری از طلاق نقش‌آفرینی کند، عاقبت‌نگری یعنی سرانجام نتایج و تصمیم‌ها مورد توجه قرار بگیرد، واقعیات امر لحاظ شود و جوانب و پیامدهای کوتاه‌مدت و بلندمدت آن ملاحظه و آنگاه تصمیم گرفته شود تا از آثار و نتایج منفی آن اجتناب کرد. امیرالمؤمنین (علیه السلام) تصمیماتی را سعادت‌آفرین، نجات‌بخش و موجب موفقیت و پیشرفت می‌داند که با خرد و عاقبت‌نگری و دقت همراه باشد؛ آنجا که می‌فرماید: «دوراندیش‌ترین مردم کسی است که صبر و تأمل در عاقبت کارها را شیوه و تن‌پوش خود قرار دهد» (همان). در جای دیگر ایشان انجام کار را بدون لحاظ عواقبش را همسان با مصیبت‌های بسیار سنگین دانسته‌اند (کلینی، ۱۴۰۷). از موارد دیگر استفاده از تجارب زندگی و دقت به اشتباه‌ها و موفقیت‌های گذشته است. از موارد حسن تدبیر اینکه انسان از یک سوراخ دوبار گزیده نمی‌شود (کلینی، ۱۴۰۷)، تجارب گذشته را باید با دقت تمام بررسی کرد و

نقاط قوت و ضعف راه‌حل‌های به کار گرفته شده را مشخص کرد. این امر به اندازه‌ای مهم است که از موارد وصیت امیرالمؤمنین (علیه السلام) به پسرشان امام حسن (علیه السلام) آمده است: «به خاطر سپردن تجربه‌ها، نشانه عقل و خرد است و بهترین تجارب، آن است که تو را پند دهد» (ابن شعبه، ۱۴۰۴). شاید این توصیه بدین دلیل باشد که تجربه‌های خود انسان، چون برای شخص خودش واقع شده و عملاً آنها را دریافت کرده است، تأثیر و نفوذ بیشتری می‌تواند در زندگانی داشته باشد و معمولاً این‌گونه است که از نظر شدت و کیفیت تأثیر تجارب خود شخص و سپس تجربه‌های دیگران قرار می‌گیرند (مصباح یزدی، ۱۳۹۴). در هر صورت نکته مهم در این دوراندیشی اعتماد به خدا و در ضمن آن امیدواری است. زمانی که شخص امیدوار گردد، تحمل سختی برای او آسان‌تر می‌شود. در آیه ۱۰۴ سوره نساء برای آنکه مؤمنان در جهاد با دشمن سستی نورزند و سختی را تحمل کنند، سخن از امید به خدا مطرح می‌شود. در سایه این صبر و فرو بردن خشم، صلح طرفینی اتفاق می‌افتد و این ارتباط با واسطه دوراندیشی در روایت «أَحْزَمُ النَّاسِ أَكْثَرُهُمْ لِلْعَيْظِ» (صدوق، ۱۳۷۶) اشاره شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

هدف اصلی پژوهش مدل‌های معنوی پیش‌گیرنده از پیشرفت طلاق در مراحل تحول آن بود، یافته‌های پژوهش نشان داد که هرکدام از الگوهای سه‌گانه در مراحل تحول طلاق نقش پیش‌گیرنده از پیشرفت زوجین دارند.

مدل فروتنی-احسان نخستین مدل معنوی است که در مراحل اولیه شکل‌گیری طلاق می‌تواند نقش پیش‌گیرنده را ایفا کند. مداخله در حوزه ایمان به خدا نقش محوری در پیشگیری از طلاق دارد. این یافته با برخی پژوهش‌ها همسو است؛ مارکس^۱ (۲۰۰۶)؛ به نقل از یاکسین،^۲ (۲۰۰۹) عقیده دارد که باورهای معنوی مانند اعتقاد به این مهم که خدا حامی زندگی زناشویی است، ازدواج و طلاق را تحت تأثیر قرار می‌دهد. کال و هیتون (۱۹۹۷) اعمال مذهبی را مستلزم کاهش طلاق و نیز افکار مربوط به طلاق می‌دانند، تفاوت نگاه پژوهش حاضر با پژوهش کال و هیتون در نوع نگاه است، نگارنده معتقد است اعمال مذهبی با اثر گذاشتن بر یکی از حوزه‌های ایمان به خدا نقش خود را ایفا می‌کند و به تنهایی اثر ویژه‌ای ندارد. این ناهمسوایی با پژوهش سالیوان^۳ (۲۰۰۱)

1. Marks

2. Yaxin

3. Sullivan

هم دیده می‌شود چون ایشان هم محوریت را با عمل معنوی می‌داند، آنجا که بیان می‌دارد مذهب می‌تواند بر رضایتمندی زناشویی تأثیر داشته باشد، به شرط اینکه شخص با اعمال معنوی مأنوس باشد.

ارتباط فروتنی با ایمان و تأثیر آن در پیشگیری از طلاق از یافته‌های دیگر این پژوهش بود. ارتباط فروتنی با ایمان با پژوهش هراتیان، آگاه هریس و موسوی (۱۳۹۲) همسو است؛ در تحقیق هراتیان و همکاران یکی از عوامل مهم در تواضع، قوت شناختی نسبت به اصول دین و هیجان مثبت در انجام تکالیف الهی معرفی شده است. بنابر عقیده تمپلتن فرد متواضع توانایی‌ها، استعدادها و ارزش‌های دیگران را به رسمیت می‌شناسد (مینز،^۱ ۱۹۹۰) و بدان سبب که خودارزیابی واقع‌نگرانه‌ای از خود دارد و تمام استعدادها، قوت‌ها و نقص‌های خویش را می‌شناسد، در برخورد‌های اجتماعی از خودمحوری به دور است (هراتیان، آگاه هریس و موسوی، ۱۳۹۲). این پژوهش‌ها در نحوه ارتباط فروتنی با حوزه احسان در حیطه‌های مختلف ناهمسو هستند، در پژوهش حاضر فروتنی در سه حوزه همدلی، کنترل خشم و بخشش اثرگذار می‌شود. از یافته‌های دیگر می‌توان به ارتباط فروتنی با احسان و تأثیر آن بر محبت طرفینی اشاره کرد؛ این ارتباط با تحقیقات دیگر همسو است، مصطفایی و غروی (۱۳۸۹) نیز ایمان را در حوزه معنایی احسان می‌داند، اما از جهت عدم معرفی واسطه‌گری فروتنی ناهمسو است.

برخورد با احسان از قواعد مهم زندگی زناشویی است که در طول زمان زندگی باید جریان داشته باشد، خداوند پس از بیان نکاتی در مورد مسائل طلاق قاعده‌ای کلی را با عنوان «وَلَا تَنْسُوا الْفَضْلَ بَيْنَكُمْ» (بقره، ۲۳۷) مطرح می‌کند. این قاعده حتی به هنگام جدایی هم جاری است؛ قرآن کریم گاه با عبارت «تَسْرِيحُ بِإِحْسَانٍ» (بقره، ۲۲۹) و گاه با بیان «حَقًّا عَلَى الْمُحْسِنِينَ» (بقره، ۲۳۶) به این مهم اشاره می‌فرماید. در مراحل اولیه طلاق صحبت از دوری از زندگی معروفانه است که در کارکردهای خانواده بروز و ظهور می‌یابد (مخدومی و عباسی، ۱۴۰۰)، برخورد محسنانه از طرف مقابل می‌تواند روند زندگی را تغییر داده، آن را به سمت معاشرت معروف سوق دهد؛ زیرا نتیجه این رفتار تقویت کیمیایی چون محبت و مودت همسری است. در مراحل بعدی تحول طلاق نیز می‌توان از راه همین مدل دلزدگی و ناراحتی به وجود آمده (همان) را به سمت محبت همسری جهت‌دهی کرد. در مرحله‌ای که صحبت از نشوز و خوف نشوز است؛ بحث احسان، همدلی و اطاعت‌پذیری از خداوند مورد تأکید قرآن است، آنجا که خدا می‌فرماید: «وَإِنْ أُمَّرَأَةٌ خَافَتْ مِنْ

1. Means

بَعْلِهَا نُشُوزًا أَوْ إِعْرَاضًا فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهَا أَنْ يُصْلِحا بَيْنَهُمَا صُلْحًا وَالصُّلْحُ خَيْرٌ وَأُحْضِرَتِ الْأَنْفُسُ الشُّحَّ وَإِنْ تُحْسِنُوا وَتَتَّقُوا فَإِنَّ اللَّهَ كَانَ بِمَا تَعْمَلُونَ خَبِيرًا» (نساء، ۱۲۸). در این آیه شریفه بیان می‌شود که یکی از مشکلات زناشویی بخل و تنها به خود اندیشیدن است که راه مقابله با آن گذشت و همدلی می‌باشد و می‌توان آن را در سایه احسان تعریف کرد. تقوا و خویش‌داری هم از جمله توصیه‌های خداوند در مواجهه با نشوز و نشانه‌های آن است. برای اثرپذیری در این مدل باید در حوزه ایمان مداخله کرد؛ بدین صورت که بازسازی ادراک از خدا، بُعد معرفت را تقویت و ادراک حضور خدا هم بعد التزام قلبی را تأمین کند. رضایی، ملایری و عسگری (۱۳۹۸) معتقدند رابطه مثبت و معناداری بین خرده مقیاس‌های ادراک خدا مانند حضور با متغیر دلبستگی به خدا ثابت شده است. در ادامه با تقویت مفهوم فروتنی در مقابل خداوند، مداخله در حوزه احسان صورت می‌پذیرد.

مدل قدردانی-صبر دومین مدل معنوی است که به‌عنوان مدل پیش‌گیرنده از طلاق به دست آمد؛ در این مدل ذیل بحث ایمان به خدا با مداخله در حوزه قدردانی، مفهوم صبر تقویت شده و اصلاح ذات‌البین تحقق می‌یابد. ارتباط صبر با اصلاح ذات‌البین از یافته‌های پژوهش و با تحقیقاتی همسو است؛ برای مثال حسین ثابت (۱۳۹۲) عقیده دارد صبر سبب می‌شود انسان از افراط در ابراز احساسات منفی بپرهیزد، به گونه‌ای که به هنگام خشم و ناراحتی رفتار تلافی‌جویانه و یا انتقام‌انجام ندهند تا فرصت عفو و بخشش هم فراهم شود. از یافته‌های مهم در این مدل ارتباط صبر و شکر است که تبیین‌های مختلفی دارد. حسین ثابت (۱۳۹۲) ارتباط بین صبر و شکر را بدین صورت بیان می‌کند که صبر سبب می‌شود انسان در زمان استرس‌ها و مشکلات زندگی نعمت‌های پروردگار را به یاد آورد و رضایت از زندگی و احساس شادکامی در مواجهه با فشارهای روانی با یادآوری نعمت‌ها و شکرگزاری برای آنها به دست می‌آید. مصلائی‌پور و تاجیک (۱۳۹۳) سه تبیین دیگر را یادآور می‌شوند: الف) متعلق صبر و نعمت یکی می‌باشد؛ ب) برخورد هر انسانی نسبت به مسائل زندگی یا با شکر و یا با صبر است که به این مهم در روایاتی اشاره می‌شود، آنجا که می‌فرماید: «فَقَلْبُ الْمُؤْمِنِ؛ إِنْ أُعْطِيَ شَكَرًا، وَإِنْ ابْتَلَاهُ صَبْرًا» (کلینی، ۱۴۰۷؛ ج) موجبات شکر و صبر یکسان می‌باشد، در نتیجه این دو صفت در کنار هم سبب درک نشانه‌های الهی است. این تبیین‌ها از جهت ارتباط صبر و شکر همسو با پژوهش حاضر می‌باشند، اما در نحوه تبیین ناهمسو هستند، نگارنده معتقد است ادراک نعمت و ترغیب به جبران تهمت سبب تحمل سختی و شکیبایی می‌شود.

افراد قدردان بیشتر از افراد ناسپاس از زندگی رضایت دارند و از سطح نشاط و خوش‌بینی بیشتری برخوردارند (امونز و مک گالف،^۱ ۲۰۰۴). با توجه به وسعت معنای صبر و قدردانی و استفاده از آن در بحث خانواده و روابط همسری می‌توان دریافت که شخص در سایه ایمان به خدا به نعمت‌های الهی در مورد خانواده توجه بیشتری می‌یابد و در راستای جبران آن به دنبال شکرگزاری است. از مصادیق این قدردانی تحمل سختی‌های زندگی می‌باشد؛ چنان‌که در برابر ناملايمات همسر صبر کرده، و از فروپاشی این بنای مقدس جلوگیری می‌کند. پیامبر ﷺ می‌فرماید: «شخصی که در برابر اخلاق بد همسرش صبر کند، خداوند متعال ثواب شاکران را به او عطا می‌فرماید» (صدوق، ۱۳۷۶)، در جای دیگر آمده است: صبر و تحمل سختی علامت و نشانه رضایت از خداوند است (کلینی، ۱۴۰۷). در مراحلی که ادای حقوق و وظایف دچار مشکل می‌شود و صحبت از ضرر و اختلال در کارکردهای خانواده است (مخدومی و عباسی، ۱۴۰۰)، عنصری که می‌تواند با ایفای نقش خود زوجین را از جدایی دور کند، صبر و تحمل طرف مقابل است؛ این مهم در مراحل سوم و چهارم تحول طلاق می‌تواند نقش پیش‌گیرنده از پیشرفت زوجین به سمت طلاق را داشته باشد چون در سایه صبر، ضرر پدید آمده قابل تحمل می‌شود که همسر به خاطر نعمات الهی در مقام قدردانی برمی‌آید و از فروپاشی خانواده جلوگیری می‌کند. برخی روایات محبوب‌ترین شکر نزد خداوند را تعاون و همراهی نسبت به مؤمنان معرفی می‌کند (صدوق، ۱۳۷۸)، همسر نیز به‌عنوان یکی از همین مؤمنان مشمول این قدردانی و تعاون و همراهی می‌گردد و در نهایت پس از تحمل سختی، جهت مقابله با کراهت طرفینی می‌توان از مدل احسان استفاده کرد.

مدل دوراندیشی-امیدواری، سومین مدل معنوی به دست آمده است. در این مدل در کنار بازسازی ادراک از خدا و ادراک حضور خدا، «خویش‌داری» نیز ذکر شده است؛ زیرا کارایی این مدل برای مراحل پایانی تحول طلاق می‌باشد و در مراحل انتهایی کراهت طرفینی بیشتر می‌شود و کار به لجبازی می‌رسد (مخدومی و عباسی، ۱۴۰۰)، از این‌رو عامل معنوی با قدرت و قوت بیشتری باید اثر پیش‌گیرنده داشته باشد.

ارتباط امیدواری به معنویت و ایمان به خدا از دیگر یافته‌های این پژوهش است که با برخی مطالعات مانند پژوهش کمري سنقرآبادی و فتح‌آبادی (۱۳۹۱) همسو است. این دو محقق نشان دادند که بین جهت‌گیری مذهبی، امید به زندگی و کیفیت زندگی رابطه معناداری وجود دارد، اما از جهت واسطه‌گری دوراندیشی جهت تبیین این ارتباط ناهمسو است.

از یافته‌های این پژوهش ارتباط دوراندیشی با امیدواری است؛ این یافته به‌طورکلی با پژوهش خاکبازان و رفیعی‌هنر (۱۳۹۶) همسو می‌باشد. ایشان معتقدند که حزم عبارت است از: مهارت شناختی (کیاست) که فرد با استفاده از ظرفیت‌های گذشته و حال به پیامدهای آینده و رویدادها توجه می‌کند (سیر زمانی) و در زمان حال آگاهانه به اقدامات منطقی (اقدام آگاهانه) روی می‌آورد. دوراندیشی نسبت به طلاق آن‌قدر اهمیت دارد که اصل آن یک مرحله از مراحل تحول طلاق معرفی شده است (مخدومی و عباسی، ۱۴۰۰)، اما در این مقام صحبت از این است که می‌توان با اشاره به ارتباط با خداوند و استفاده از دوراندیشی و اعتماد به خداوند از تصمیم به طلاق جلوگیری کرد و در سایه امید و صبر، صلح و سازش برقرار نمود؛ پس از انصراف از طلاق می‌توان از مدل قدردانی-صبر و در ادامه از مدل فروتنی-احسان جهت بهبودی شرایط زناشویی استفاده کرد.

با توجه به نتایج پژوهش پیشنهاد می‌شود مدل‌های مفهومی به دست آمده مورد تحقیق و بررسی قرار گیرد تا امکان استفاده از آن به‌عنوان پروتکل در اختلافات زوجین به دست آید. از محدودیت‌های این پژوهش نیز اینکه روایی محتوای مدل‌ها ارزیابی نشده است.

منابع

۱. ابن‌شعبه حرانی، حسن‌بن‌علی (۱۳۶۳). تحف العقول. قم: جامعه مدرسین.
۲. اربلی، علی‌بن‌عیسی (۱۳۸۱ ق). کشف الغمة فی معرفة الأئمة. تبریز: بنی‌هاشمی.
۳. برنشتاین، فیلیپ‌اچ و برنشتاین، مارس‌سی‌تی (۱۳۸۲). زناشویی درمانی. ترجمه حمیدرضا سهرابی. تهران: مؤسسه چاپ فرهنگی رسا.
۴. بهاری، فرشاد، فتحی‌زاده، مریم‌السادات، احمدی، سیداحمد، مولوی، حسین، و بهرامی، فاطمه (۱۳۹۰). «تأثیر آموزش مهارت‌های ارتباطی همسران بر کاهش تعارض‌های زناشویی زوجه‌های متعارض متقاضی طلاق». مجله پژوهش‌های روان‌شناسی بالینی و مشاوره، ش ۱، ۵۹-۷۰.
۵. پسندیده، عباس (۱۳۹۲). الگوی اسلامی شادکامی. قم: دارالحدیث.
۶. جابری، سمیه و اعتمادی، عذرا (۱۳۹۹). کشف فرایند طلاق در ایران و تدوین مدل مشاوره. پایان‌نامه دکتری، علوم تربیتی- مشاوره. دانشگاه اصفهان.
۷. حسین ثابت، فریده (۱۳۹۲). مبانی دینی و تحلیل روان‌شناختی صبر با تکیه بر آیات قرآن کریم. سراج منیر. ش ۸، ۹۵-۱۱۳.
۸. حرانی، ابن‌شعبه (۱۴۰۴). تحف العقول عن آل الرسول ﷺ. قم: جامعه مدرسین.
۹. خاکبازان، نوید و رفیعی هنر، حمید (۱۳۹۶). تبیین سازه «حزم» (آینده‌نگری) بر اساس اندیشه اسلامی. ماهنامه معرفت. (۱۰) ۲۶، ۶۱.
۱۰. خاکپور، ایمان (۱۳۹۳). پیش‌بینی سازگاری زناشویی بر اساس ساختار قدرت و مثلث‌سازی در خانواده. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه تربیت معلم. دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی.
۱۱. داوودی، زهرا، اعتمادی، عذرا، و بهرامی، فاطمه (۱۳۹۰). رویکرد کوتاه‌مدت راه‌حل‌محور برای کاهش گرایش به طلاق در زنان و مردان مستعد به طلاق. رفاه اجتماعی. ش ۴۳، ۱۲۱-۱۳۴.
۱۲. رضایی، نسرین، عزیز ملایری، کیومرث، و عسگری، محمد (۱۳۹۸). رابطه ادراک خدا و دلبستگی به خداوند در دانش‌آموزان دختر دوره اول متوسطه شهرستان ملایر. روان‌شناسی فرهنگی. ش ۱، ۸۱-۹۳.

۱۳. زارعی، حمید (۱۳۹۸). مداخلات معنوی (اعتقادی) در خانواده‌درمانی از نگاه اسلام و روانشناسی. سومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در روان‌شناسی، مشاوره و علوم تربیتی.
۱۴. ساروخانی، باقر (۱۳۷۷ش). طلاق: پژوهشی در شناخت واقعیت و عوامل آن. تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران.
۱۵. سالاری‌فر، محمدرضا (۱۳۸۷). خانواده در نگرش اسلام و روانشناسی. قم: انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۱۶. سرمد، زهره، بازرگان، عباس، و حجازی، الهه (۱۳۸۵). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری. تهران: آگاه.
۱۷. سیف، سوسن و بهاری، فرشاد (۱۳۷۹). هنجاریابی و استانداردسازی مقیاس سنجش بخشودگی برای خانواده‌های ایرانی. طرح مصوب پژوهشی معاونت پژوهشی دانشگاه الزهراء (ع.ج).
۱۸. شفیعی، زهرا سادات و جزایری، رضوان (۱۳۹۷). بررسی تأثیر آموزش معنویت با تأکید بر آموزه‌های اسلامی بر شادمانی زناشویی زنان متأهل. پژوهشنامه اسلامی زنان و خانواده، ش ۲۵، ۲۶-۴۶.
۱۹. صدوق، محمدبن‌علی (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۰. صدوق، محمدبن‌علی (۱۳۸۵). علل الشرائع. قم: کتابفروشی داوری.
۲۱. صدوق، محمدبن‌علی (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا (ع.ج). تهران: جهان.
۲۲. صدوق، محمدبن‌علی (۱۴۰۳). معانی الاخبار؛ قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۳. صفاریان، محمدرضا، حاجی‌اربابی، فاطمه، و عاشوری، جمال (۱۳۹۴). اثربخشی معنویت‌درمانی در افزایش رضایت زناشویی و کاهش اختلال اضطراب فراگیر زنان. زن و مطالعات خانواده. ش ۲۷، ۹۵-۱۱۳.
۲۴. صفورایی، محمدمهدی (۱۳۹۰). نقش اعتقادات، بینش‌ها و باورهای دینی. معرفت. ش ۱۶۳، ۵۳-۶۵.
۲۵. طباطبایی، سیدمحمدکاظم (۱۳۹۳). منطق فهم حدیث. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ع.ج).
۲۶. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۴۰۲). المیزان فی تفسیر القرآن. لبنان: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

۲۷. العاملی، زین الدین (۱۴۰۹). حقائق الايمان. قم: مکتبه آية الله العظمی المرعشی النجفی.
۲۸. علیمردانی، صدیقه، مریم السادات، فاتحی‌زاده، جلالی، محمود، و باغبان، ایران (۱۳۸۹). مقایسه فرایند داوری خانوادگی و مشاوره در کاهش میل به طلاق زوج‌های متقاضی طلاق شهر اصفهان. تازه‌ها و پژوهش‌های مشاوره. ش ۳۳، ۶۷-۸۵.
۲۹. فرهنگی، علی‌اکبر (۱۳۷۹). ارتباطات انسانی. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
۳۰. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷). الکافی. قم: دارالکتب الاسلامیه.
۳۱. کمري سنقر آبادی، س و ج. فتح‌آبادی (۱۳۹۱). بررسی نقش جهت‌گیری مذهبی و امید به زندگی در میزان رضایت از زندگی. پژوهش‌های نوین روان‌شناختی. س ۷، ش ۲۸، ۱۵۹-۱۷۸.
۳۲. لیشی الواسطی، علی‌بن محمد (۱۳۷۶). عیون الحکم و المواعظ. قم: دارالحدیث.
۳۳. مباشر امینی، زینب، قهاری شهربانو، ترخان، مرتضی، و کریمی، تمجید (۱۳۹۰). آموزش حل اختلافات بر کاهش تعارضات زوجین در معرض طلاق. تازه‌های روان‌درمانی. ش ۶۱ و ۶۲.
۳۴. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۴). مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۵. مخدومی، علی و عباسی مهدی (۱۴۰۰). مراحل تحول و شکل‌گیری طلاق بر اساس منابع اسلامی؛ مقاله پذیرش شده در فصلنامه روانشناسی و دین (گرفته شده از پایان‌نامه الگوی تصمیم‌گیری طلاق بر اساس منابع اسلامی در شرایط مشاوره زوجی).
۳۶. مختار عمر، احمد (۱۳۸۶). معاشناسی. ترجمه سیدحسین سیدی. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۳۷. مصباح‌یزدی، محمدتقی (۱۳۹۴). اخلاق در قرآن. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۳۸. مصطفایی، محمد و غروی نائینی، نهله (۱۳۸۹). مفهوم‌شناسی احسان در قرآن کریم با بررسی حوزه معنایی احسان فردی. تحقیقات علوم قرآن و حدیث. ش ۱۳، ۵۷-۱۰۴.
۳۹. مصلابی‌پور، عباس و تاجیک، الهام (۱۳۹۳). حوزه معنایی شکر در قرآن کریم. مطالعات قرآن و حدیث. ش ۱، ۱۹۷-۲۱۹.
۴۰. مطهری، مرتضی (۱۳۸۱). مجموعه آثار. ج ۱. تهران: صدرا.
۴۱. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۴۲. مک‌گراث، آ. (۱۳۸۴). درسنامه الهیات مسیحی؛ ترجمه بهروز حدادی، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
۴۳. نراقی، ملا احمد (۱۳۸۶). معراج السعاده. قم: زهیر.
۴۴. ورام بن ابی فراس، مسعود بن عیسی (۱۴۱۰). مجموعه ورام. قم: مکتبه الفقیه.
۴۵. هراتیان، عباسعلی، آگاه هریس، مژگان و موسوی، الهام (۱۳۹۲). ساخت و اعتباریابی مقیاس اسلامی تکبر-تواضع. روان‌شناسی و دین. ش ۴، ۵-۲۲.
۴۶. یوسفی، ناصر و کیانی، محمدعلی (۱۳۹۱). تأثیر گشتالت درمانگری و معنادرمانگری بر کاهش میل به طلاق مردان متقاضی مشاوره. مشاوره و روان‌درمانی خانواده (ویژه‌نامه خانواده و طلاق). ش ۱. ۱۵۰-۱۵۸.
47. Bohannon, P. (1970). *Divorce and after*, Doubleday; First Edition (January 1, 1970) .
48. Bulanda, J. R. & brown, S. L. (2007). Race-ethnic differences in marital quality and divorce, *Journal of social science research*, 36 (3).
49. Call, V.R.; Heaton, T.B. (1997). Religious Influence on Marital Stability. *Journal for scientific study of religion*, No. 36, 382-392.
50. Emmons, R. A. & McCullough, M. E. (2004). *The Psychology of Gratitude*, Oxford University Press, Inc.
51. Fontana, D. (2010). *Psychology, religion and spirituality*, [A. Savar, trans], 2th ed. Tehran: Adian.
52. Kessler, S. (1975). *The American way of divorce: Prescriptions for change*, Chicago: NelsonHall.
53. Mahoney, A. (2005). Religion and Conflict in Marital and Parent-Child Relationships, *Journal of Social Issues*, (61) 4, 689-706.
54. McKnight, B. A. (2009). *An Exploratory Study of the Experience of Individuals Cohabiting Through the Process of Divorce*, Alliant International University, California School of Professional Psychology, San Diego.
55. Means, J. R. & et al, (1990). Theory and practice: Humility as a psychotherapeutic formulation, *Counseling Psychology Quarterly*, v3, p.211-215.
56. Sullivan, K. (2001). Understanding the relationship between religiosity and marriage: An investigation of the immediate and longitudinal effects of religiosity on newlywed couples. *Journal of Family Psychology*, 15, 610-626.
57. Yaxin Lu. B. S. (2009). *Religiosity and Chinese immigrants' marriage*, Unpublished master thesis, Louisiana state university. <http://etd.lsu.edu/docs>.

-
58. Young, J.E. & long, L. (1998). counseling and therapy for couples. New York: Guilford press.
59. <https://www.sabteahval.ir>.
60. <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/923194>.